

ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «УНІВЕРБАЦІЯ» В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ THE INTERPRETATION OF TERM «UNIVERBATION» IN MODERN LINGUISTICS

Шаряк О.М.,
*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри німецької філології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Дериваційні процеси на основі синтаксичних словосполук є частими і тенденційними для різних стилів сучасної німецької мови, оскільки відповідають комунікативним потребам у лаконізації вислову і номінації різних, у т.ч. ситуативних референтів. У лінгвістичній літературі такі явища пов'язують з універбацією. Проте цей термін є нечітко окресленим та дискусійним, різняться в національних філологічних науках з огляду на відмінності словотвірних систем. Зважаючи на потребу в уточненні цієї терміної одиниці, зіставленні підходів до універбації в різних вченнях, у статті проведено аналіз поглядів на це явище, відмежування його від суміжних явищ, зокрема текстового словотворення та актів первинної номінації.

Ключові слова: словотвір, універбація, словосполучення, семантична компресія, кореферентність.

Деривационные процессы на основе словосочетаний являются частыми и тенденционными для разных стилей современного немецкого языка, поскольку соответствуют коммуникативным потребностям в лаконизации выражения и номинации разных, в т.ч. ситуативных референтов. В лингвистической литературе такие явления соотносят с универбацией. Однако учитывая интерпретационные расхождения и необходимость в уточнении данной терминной единицы, в статье проанализированы подходы к универбации в разных учениях, проведено отграничение от смежных явлений, в частности текстового словообразования и актов первичной номинации.

Ключевые слова: словообразование, универбация, словосочетание, семантическая компрессия, кореферентность.

Derivational processes based on the syntactic word combinations are frequent and tendentious for different styles of modern German, as they meet the communicative needs for laconic expression and nomination of various, including situational, referents. In linguistic literature such phenomena are referred to as univerbation. However, this term being not clearly defined and controversial, differs in national philological sciences based on the difference in word formation systems. Taking into account the need for specifying this terminological unit and contrasting the approaches to univerbation in different theories, the article presents the analysis of the views of this phenomenon, its delineation from the adjacent phenomena, such as textual word formation and the acts of primary nomination.

Key words: word building, univerbation, syntagma, semantic kompression, coreference.

Постановка проблеми. Згортання синтаксичних сполук в однослівні номінації відбувається в результаті різних мовних закономірностей та результує з комунікативних і когнітивних потреб суспільства. Велика кількість складних та похідних слів виникає внаслідок перетворення синтагм у кореферентні однослівні знаки, тож взаємовідношення між такими корелятами належить до актуальних питань лінгвістичного вчення. У працях Є. Кубрякової, В. Фляйшера, Є. Каліщана, А. Зеленіна, Е. Щепанської та інших висвітлено певні аспекти універбації (відлат. unus – «один» і verbum – «слово»), проте з огляду на різні підходи до вказаного явища, термінологічну неузгодженість та інтерпретаційні відмінності існує необхідність проведення подальшого аналізу цієї проблематики з метою уточнення понять «універб» та «універбація».

Розглядаючи процеси словотворення на синтаксичній основі, перед нами постає своєрідний механізм перекодування словосполук в одиниці номінації, слова. Трансформації протікають на

різних мовних рівнях, причому вихідні одиниці можуть бути різної структури: дієслівні, іменникові, прикметникові словосполуки (вільні та сталі), речення і навіть мікротексти. Очевидно, що згортання сталих словосполучень у цільнооформлені одиниці номінації і дериваційні процеси на основі комплексних антецедентів протікають за різними мовними механізмами і зумовлені неоднаковими чинниками. Тож надалі проведемо екскурс у вивчення таких явищ, проаналізуємо їхні супровідні аспекти на семантичному та структурному рівнях, проілюструємо їх прикладами сучасної німецької, української та інших слов'янських мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення універбації в українській, польській чи російській науковій літературі сходяться в тому, що в цих мовах центральною ланкою універбів є суфіксальні деривати. Універбація, універбізація – різновид суфіксального способу словотворення, за якого словосполучення за допомогою суфіксації згортається в назву. Універбація ґрунтується

на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом [1, с. 688], як-от: *Маріїнський палац – Маріїнка, записна книжка – записник, залікова книжка – заліковка, семестровий план – семестрівка*. Польська дослідниця Е. Щепанська дотримується під час визначення універбації тих критеріїв, що були запропоновані Л. Єдлічкою та М. Докулілом. На її думку, універбацію слід тлумачити як процес виникнення з усталеного словосполучення однослівної назви. Обидві одиниці пов'язані відношенням синонімії. «Словосполучення, що є мотиваційною базою універба, не може бути okazіональним, незвичним. Мова йде лише про словосполучення, які усталені в мові та закріплені вжитком» (напр. *sodova voda – sodovka*)» [2, с. 16]. Цю думку поділяє Є. Каліщан, зазначаючи, що про універбацію можна говорити, коли нове слово виникає на базі відтворюваного, стійкого словосполучення [3, с. 15]. А. Шахнарович тлумачить універб як новотвір, що формується внаслідок перетворення словосполук у слова (*человек, который делает зарядку – зарядочник, человек, который пишет – писатель*). Для виведення правил утворення словотвірної конструкції необхідна певна програма словотвірного акту. «Така програма повинна охоплювати [...] етап виокремлення та синтезу («монтаж» складного слова – за семантичними компонентами). [...] Результатом універбації є утворення слова-універба, що слугує певною мірою корелятом предикативної структури. Під час «згортання» синтагми найбільш повно виявляється дія семантичного компонента. Останній полягає в аналізі дійсності (*тот, кто играет, – игралицик, тот, кто играет на пианино, – пианицик*)» [4, с. 194].

Вузьке розуміння універбації обмежує використання цього терміну суфіксальними дериватами й представлено в роботах М. Докуліла, Й. Ружички, Е. Земської та ін. За широкого тлумачення терміну до універбів зараховують також складні слова (*добридень, зерносклад, автовокзал, телевежа*), деякі типи аббревіатур (*недінститут, соцстрах, виш, медсестра*), еліптичні субстантивати (*збірна, вихідний, черговий, контрольна*), нульсуфіксальні деривати (*марафон, демісезон*) [5; 6, с. 118; 2, с. 17], що утворюються на основі відтворюваних колокацій.

Серед універбів української, польської, чеської чи російської мов переважають суфіксальні деривати, в той час як словоскладання займає периферійну ланку. У зв'язку з тим, що в німецькій мові, навпаки, композиція є найбільш продуктивним типом субстантивного словотворення, тож саме

композиції поряд із суфіксальними дериватами формують левову частку універбів.

У німецькій фаховій літературі універбацію зіставляють із різноманітними словотвірними процесами, що свідчить про тенденцію тлумачити це явище в широкому розумінні. Лінгвісти враховують словотвірні конструкції, утворені за різними словотвірними типами, що мають узальний та okazіональний характер. Зокрема, в довіднику мовознавчих термінів Метцлер виділено два значення терміну «універбація»: (1) одна з причин утворення нових слів, коли конденсація комплексних синтаксичних сполук у композитах або дериватах сприяє лаконічності вислову, виразності та когерентності (*Haltestelle – festgelegter Punkt der Verkehrslinie, an der das Verkehrsmittel regelmaessig hält*); (2) згортання синтаксичних конструкцій в одне слово, напр., *radfahren, Autofahren, so dass* [7, с. 707]. Перше значення значно розширює розуміння універбації, позаяк пов'язує з нею okazіональні текстові номінації, які слугують збереженню тематичного континууму, поновлюючи інформацію з претексту: *Man muss die Bildung neuer Wörter anders untersuchen. Solche Wortbildungsuntersuchungen könnten z. B. so aussehen. ... Sie dienen dem Zweck ...* [7, с. 707].

В однойменній статті “Univerbierung” В. Фляйшер, Г. Гельбіг та Г. Лерхер також подають широке тлумачення універбації як загального факту утворення слів зі словосполучень, не уточнюючи відтворюваності останніх: «Фрази можуть трансформуватись у композити, слугувати їхніми безпосередніми складниками, твірними основами суфіксальних дериватів, конверсивів тощо: *Fünf-Sterne-Hotel, Zwischen-den-Mahlzeiten-Imbisse, das In-der-Sonne-Liegen*» [8, с. 183]. Наведено також продуктивні суфікси, за якими формуються універби, зокрема *-e, -er, -ung, -ig* та ін., а приклади наведених дериватів утворені здебільшого з вживаних колокацій: *in Anspruch nehmen – Inanspruchnahme, einen Auftrag geben – Auftraggeber, einen Bericht erstatten – Berichterstattung, sechs Geschosse hoch – sechsgeschossig* [8, с. 184]. Отож у дослідженнях універбації представлено емпіричний матеріал, який, з одного боку, охоплює акти вторинної номінації з усталених у мові словосполук, з іншого – торкається й текстового, okazіонального словотворення, яке відбувається під впливом інших чинників.

Постановка завдання. Із метою диференціювати дві вказані групи новотворів необхідно проаналізувати мотиви їхнього створення, семантичні характеристики та функціональну спрямованість

саме в зіставленні з кореферентними фразами, реченнями та іншими антецедентами. Такий підхід дасть змогу виявити спільні та диференційні ознаки словотвірних одиниць і запобігти термінологічним неточностям.

Виклад основного матеріалу. Спільною ознакою згаданих вище словотвірних конструкцій є семантична компресія. Мовознавці використовують також терміни «семантичне згортання», «семантична конденсація», «згортання найменування» як взаємозамінні синонімічні позначення [3; 6, с. 118]. Досліджуючи компресивний словотвір російської мови початку 20 ст., А. Зеленін виділяє три словотвірні моделі, яким властива функція компресії інформації: аббревіація, усічення та універбація. Автор зараховує універбацію (в рамках семантико-синтаксичного способу словотворення) до новітніх продуктивних способів словотворення як різновид компресивної дериватології [6, с. 98, 118]. Дослідники погоджуються в тому, що основними причинами зростання кількості унівєрбів у різних мовах є глобальна тенденція до мовної економії («economy of speech», термін О. Есперсена), часткове зближення книжкової та розмовної мови, проникнення розмовних елементів у літературний вжиток.

Тенденцію до згортання сталих словосполучень німецької мови в цільнооформлене слово аналізує В. Фляйшер і також зазначає, що паралельні форми набувають поширення. Проте, беручи до уваги паралельне існування таких одиниць, необхідно зважати на те, що їхнє використання не є довільним, а підпорядковане певним синтаксичним та стилістичним обмеженням. Розглядаючи такі структури, як *soziale Leistung – Sozialeistung, der langsame Flug – Langsamflug, grosses Gerät – Grossgerät*, дослідник вказує на їхню неоднакову понятійну характеристику: «Benennungsparallelitäten sind nicht als eine Art «leere» Redundanz im Benennungssystem zu betrachten» [9, с. 13, 16].

Кореляція паралельних форм підкреслює структурну та семантичну специфіку лексем порівняно із синтаксичними структурами. На відміну від словосполучень, узуалізованим словам властива семантична компресія і «більша здатність до понятійної консолідації», яка є передумовою лексикалізації (*hohes Haus – das Hochhaus*) [10, с. 21]. Водночас залишається запитання про те, чи ознака «поятійної консолідації» притаманна також текстовим новотворам, напр.: *Er wagt nicht zu verlangen, dass sie die Küche in Ordnung hält... Schon seine Bitte, sie möge das Geschirr nicht tagelang stehen lassen... führt zu Spannungen...*

Die Küchenspannungen... (М. Frisch, Tagebuch 16) [10, с. 25]. На думку Г. Ортнер / Л. Ортнер, «основна відмінність полягає в тому, що в дериватах, композитах специфікація проходить на рівні словотвору, в реченні ж – на фразовому рівні. Тому для новотворів властиво те, що вони по-іншому сприяють інформативності тексту, ніж кореферентні словосполучення, і виконують функції, властиві класу слів, позаяк є непередикативними мовними знаками, одиницями номінації» [10, с. 26]. Цільнооформлене слово позначає нове поняття, щодо якого можна використовувати інші атрибути: *kleine / große / mittlere Großmiete*.

Універбація сталих словосполук відбувається, за В. Фляйшером, для забезпечення потреби в лаконічному висловленні: *acht Stunden während der Arbeitstag – achtstündiger Arbeitstag – Achtsturentag, спеціальний одяг – спецівка* [9, с. 90]. Серед вагомих чинників, що стимулюють процес словотворення на загал, І. Пііраінен називає: (1) мовну економію [11, с. 93]; (2) потребу в уточненні, виокремленні та фіксації нових понять чи семантичних відтінків; (3) стилістичний фактор. Авторка ілюструє цей мовний феномен на прикладі слова *Virusfilter*, що утворилося на основі словосполучення *Filter zum Herausfiltern von Viren aus einer Flüssigkeit* [12, с. 24].

Окрім згортання сталих словосполучень в однослівні номінації, в німецькій мові активно продукують новотвори, що слугують лексичними корелятами дієслівних словосполук, речень, які позначають ситуативні явища, відношення тощо. Вочевидь, обидві тенденції мають різні структурні та семантичні закономірності й зумовлені неоднаковими комунікативними чинниками. Відмінності набувають більшої виразності, якщо залучити до розгляду текстові інновації, що корелюють із реченнями й цілими відтинками тексту. До прикладу, твірний аналітичний антецедент *Mit wütenden Ausfällen gegen Fernsehmoderatoren und Reporter reagierte er... seine Wut auf die Presse ab*, піддаючись семантичному й структурному згортання, веде до формування синтетичної одиниці *Medienverächter (Der Spiegel 55, 2005)*. Зміст, який відображає речення, транспоновано в ціліснооформлену номінацію, причому збережено семантичну еквівалентність корелятивів: у новій одиниці знайшли експліцитне вираження компоненти значення твірної, базової структури, тому перетворення аналітичного найменування в синтетичне можна кваліфікувати як структурну компресію. З іншого боку, формальне згортання словосполучень або речень у лексему супроводжується семантичною перебудовою: частина значень не

отримує вираження в поверхневій структурі універба й переходить у латентний стан [3, с. 4].

«Універсальним процесом», притаманним словотворенню на синтаксичній основі, В. Дресслер вважає «елімінацію предиката або його аргументів» у словотвірних конструкціях у процесі «топікалізації» речень [13, с. 96]. Важливим при цьому є фактор кореферентності, який реалізується під час анафоричного чи катафоричного відсилання, структурно-семантичної взаємодії між текстовими новотворами та синтаксичними антецедентами в тексті. Останні слугують експлікативними елементами відносно лексичних новотворів. Згортання словосполучень, речень та ін. на лексичний рівень відповідає потребам у лаконізації вислову, зумовлюється участю інновацій у тема-рематичному континуумі та фіксацією в них лейтмотивних настроїв. У тих випадках, коли мовець хоче зберегти новизну інформації, вона може навіть у випадку повторного називання залишатися рематичною, незважаючи на «прономіналізацію» (згадується не вперше, а є черговою ланкою в номінативному ланцюжку), мовець може використовувати замість, наприклад, займенників кореферентні позначення, вдаючись до творення okazionalizmів, позначених новизною та ефектом неочікуваності. За допомогою такого методу автор, із одного боку, забезпечує неперервність теми, з іншого ж, рематичний характер okazionalizmu надає маркованості вже відомому в межах тексту поняттю. В основі зв'язку, що об'єднує новотвори і синтаксичні антецеденти, лежить принцип єдності референта, а механізм цих кореляцій заснований на таких базових принципах текстової зв'язності, як рекурентність і тематична співвіднесеність елементів. Завдяки повтору базових компонентів значення в різнорівневих корелятах вони вступають у відношення кореферентності, внаслідок чого стають елементами текстової зв'язності. Спорідненість корелятивних одиниць може виявлятися і на рівні морфологічному, проте спільність базових морфем не є обов'язковою умовою для цього. Зв'язки між текстовими новотворами і антецедентами неправильно було б трактувати

лише як формальні, адже такими вони можуть бути лише на рівні поверхневої реалізації

Відтак слід наголосити, що формування номінативних одиниць може відбуватись по-різному, базуючись на різних твірних конструкціях із використанням різних формальних операцій. У дослідженні словотвірної структури і семантики лексичних новотворів потрібно враховувати їхню генезу, що зумовлює принципові відмінності між ними. Ця відмінність полягає, на думку Є. Кубрякової, в залежності словотвірних процесів від рівневого статусу та комплексності твірної, мотивувальної структури [14, с. 4]. Вибір формальної операції, необхідної для утворення певної номінації, зумовлений, як і весь акт словотворення, його смисловим завданням і тому перебуває в тісному зв'язку з тим, яка одиниця слугує мотивувальною.

Висновки. Ураховуючи словотвірні явища на рівні системи мови і конструювання тексту, необхідно розрізнити деривацію в класичному розумінні, універбацію та текстове словотворення.

Із погляду ономасіології акти первинної номінації спрямовані на створення найменувань для нових понять і нейтралізації лексичного дефіциту, процеси ж універбації полягають у трансформації здебільшого усталених словосполучень в однослівні відповідники. Формування текстових інновацій як знаків вторинної номінації зумовлене не лише номінативними, стилістичними аспектами чи потребами в лаконізації вислову, але й принципами розгортання тексту, збереженням тематичного континууму. Такі новотвори трактуємо як номінації текстових референтів, що виникають унаслідок структурно-семантичного згортання комплексних синтаксичних антецедентів і слугують ініціальною ланкою у вербалізованих логічних операціях. У визначенні лінгвального статусу текстових інновацій основними аспектами є їхня належність до мовленнєвих явищ, кореляція із синтаксичними антецедентами та контекстуальна залежність. Такі словотвірні явища тісно пов'язані з умовами протікання комунікативного акту й знаходяться в прямій залежності від фонових знань мовців, їхньої пресупозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українська мова. Енциклопедія / за ред. В.М. Русанівського, О.О. Тараненка та ін. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. 752 с.
2. Szczepańska E. Uniwersalizacja w języku czeskim i polskim. Kraków, 1994. 103 s.
3. Kaliszan J. Семантико-конденсационная универбация составных наименований в современном русском языке. Poznań, 1986. 147 с.
4. Шахнарович А.М. Семантические аспекты психолингвистического анализа онтогенеза правил словообразования // Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983. С. 190–196.

5. Думчак І.М. Суфіксальна універбація в текстах сучасної періодики // Лінгвістичні студії: збірник наукових праць. Донецьк, 2011. Вип. 23. С. 28–31.
6. Зеленин А.В. Компрессивное словообразование в эмигрантской прессе (1919–1939 гг.) // Вопросы языкознания. М.: Наука, 2007. № 4. С. 98–127.
7. Metzler Lexikon Sprache / hrsg. von H. Glück unter Mitarbeit von F. Schmue. [3. neubearbeitete Aufl.]. Stuttgart / Weimar: Metzler, 2005. – 782 s.
8. Kleine Enzyklopädie – Deutsche Sprache / Fleischer W., Helbig G., Lercher G. (Hrsg.). Frankfurt: Peter Lang, 2001. 845 s.
9. Fleischer W. Aspekte der sprachlichen Benennung // Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR. Gesellschaftswissenschaften. Berlin: Akademie-Verlag, 1984. Heft 7. S. 3–28.
10. Ortner H. Zur Theorie und Praxis der Kompositaforschung: mit e. ausführl. Bibliogr. Tübingen: Narr, 1984. 406 s.
11. Kretschmar E. Zu Funktionalcharakter und Benennungsleistung der Substantivkomposition im Russischen und Deutschen // Linguistische Studien. Reihe A. Beiträge zum synchronen Sprachvergleich (am Material der slawischen Sprachen, des Deutschen und des Ungarischen). Berlin : Akademie der Wissenschaften der DDR., 1982. H. 94. S. 86–99.
12. Piirainen I.T. Untersuchungen zur Sprache der Leitartikel in der Frankfurter Allgemeinen Zeitung. Vaasa, 1982. 95 S.
13. Dressler W. Zum Verhältnis von Wortbildung und Textlinguistik // Text vs Sentence. Papiere zur Textlinguistik. Hamburg: Buske, 1982. Band 29. S. 96–106.
14. Кубрякова Е.С. Производное слово в лексике и грамматике // Слова в грамматике и словаре. М.: Наука,, 1984. С. 60–69.
15. Dokulil M. Zum Wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax // Wortbildung. Darmstadt, 1981. S. 82–93.